

Σχέσεις σχολείου – οικογένειας – κοινότητας: συμμετοχικές διαδικασίες μέσα από τη διαπολιτισμική προσέγγιση

Ζησιμοπούλου Αθανασία, Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Στις εκπαιδευτικές συζητήσεις σήμερα πληθαίνουν οι συστάσεις για συνεργασία ανάμεσα σε οικογένειες και σχολεία, σε συστηματικότερη βάση, καθώς επίσης τονίζεται η σημασία της εμπλοκής των γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών τους.

Βέβαια, το ερώτημα όσον αφορά στην ανάμιξη της οικογένειας στη σχολική πραγματικότητα προβληματίσε και προβληματίζει έντονα όλους όσοι εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία πολύ πριν παρουσιαστεί η πολιτισμική διαφορετικότητα στις σχολικές τάξεις και στην κοινωνία γενικότερα.

Θα ήταν ωστόσο ουτοπικό να ισχυριστούμε ότι τα αναρίθμητα προβλήματα που εμφανίζονται στη μάθηση των παιδιών, ιδιαίτερα των παλιννοστούντων και των αλλοδαπών μαθητών, μπορούν να αντιμετωπιστούν αποκλειστικά και μόνο από τα σχολεία. Από τη στιγμή άλλωστε που πολλές πτυχές της οικογενειακής ζωής είχαν πάντοτε παιδευτικό χαρακτήρα, η επιτυχία της μάθησης εξαρτάται σε ένα σημαντικό βαθμό από την οικογενειακή συνεισφορά. Όμως, οι αντιλήψεις που έχουμε όλοι για τις οικογένειες και το ρόλο τους βρίσκονται συχνά μπλεγμένες σε έναν ιστό από λανθασμένα στερεότυπα. Οι αντιλήψεις αυτού του είδους αποτελούν έναν από τους σπουδαιότερους λόγους που καθιστούν αναγκαία την επίτευξη ενός νέου τρόπου κατανόησης και συνεργασίας ανάμεσα στο σχολείο, την οικογένεια και την κοινότητα.

Έχουν αναπτυχθεί διάφορα μοντέλα που προσεγγίζουν και επιδιώκουν να ερμηνεύσουν τις σχέσεις οικογένειας και σχολείου και να παρέμβουν σε αυτές:

Η αντισταθμιστική προσέγγιση

Το σχολείο οφείλει να αντισταθμίσει τα μειονεκτήματα και τις αδυναμίες των λιγότερο προνομιούχων οικογενειών, «εξομοιώνοντάς» τις με τις περισσότερο προνομιούχες, μέσα από στρατηγικές επέμβασης και θετικής δράσης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για τον παραμερισμό του πολιτισμικού «ελλείμματος» εφαρμόζονται προγράμματα αντισταθμιστικής εκπαίδευσης, όπως για παράδειγμα, η διδακτική υποστήριξη, με στόχο να δώσουν στα παιδιά αυτά τα εφόδια, για να ξεπεράσουν τη γνωστική τους ανεπάρκεια. Μέσα από διάφορες παρεμβάσεις, που αρχίζουν από τις αλλαγές στην εκπαίδευση και προχωρούν μέχρι τον μετασχηματισμό των κοινωνικών θεσμών μπορεί να αντιμετωπισθεί η ανισότητα, η ταξική διαστρωμάτωση και ο ρατσισμός, ώστε να επιλυθεί, σε τελική ανάλυση, και η χαμηλή σχολική επίδοση. Τότε θα κατανοηθεί ότι η αποδοχή της αντίληψης για χαμηλό δείκτη ευφυΐας των παιδιών από μικρές εθνοπολιτισμικές ομάδες είναι προκατάληψη και ρατσισμός και ότι τέλος πάντων μπορεί με προώθηση ευκαιριών και δημιουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας, να αντιμετωπισθεί.

Η επικοινωνιακή προσέγγιση

Τα προβλήματα στις σχέσεις σχολείου και οικογένειας προκύπτουν από τα κενά της πληροφόρησης και την αποτυχία στην επικοινωνία. Εάν το σχολείο παρέχει πληροφορίες στους γονείς και τους εξηγεί τις πρακτικές του, τότε το ενδιαφέρον τους για την επίδοση των παιδιών τους θα βασίζεται σε ρεαλιστικές και ορθολογιστικές εκτιμήσεις. Και αναφερόμαστε σε μια επικοινωνία πολλαπλή που δεν θα έχει ως αντικείμενο μόνο την καλή σχολική επίδοση και την αξιολόγηση των μαθητών, αλλά θα εκτείνεται σε πολλές συμπεριφορές εντός και εκτός του σχολικού χώρου, όχι υπό μορφή ελέγχου αλλά με τη μορφή της υποβοήθησης του οικογενειακού περιβάλλοντος. Στόχος της επικοινωνιακής προσέγγισης είναι να πεισθούν οι γονείς πως το σύστημα αξιών του πολιτισμικού τους περιβάλλοντος δεν έχει

απόλυτη δύναμη και επιρροή και ότι μπορούν να καλλιεργηθούν στα παιδιά τους βασικές ικανότητες και δεξιότητες και ακόμη ότι δεν υπάρχει «κυρίαρχος πολιτισμός» στον οποίο οφείλουν όλοι ανεξαιρέτως να ενταχθούν και να ενσωματωθούν.

Το μοντέλο της υπευθυνότητας

Το περιθώριο και η στέρηση από δραστηριότητες και εκδηλώσεις που τα στενά εθνικά πλαίσια της κάθε ομάδας δεν τους επιτρέπουν να αναλάβουν, προσκρούουν στις νέες αντιλήψεις για διεθνείς ανταλλαγές και συνεργασίες και ανάπτυξη τρόπων σκέψης και συμπεριφοράς που ξεπερνούν τα εθνικά πλαίσια, μέσα στα οποία ορίστηκαν οι αντιλήψεις, οι αξίες και οι κανόνες των κοινωνιών. Δεν υπάρχουν κοινωνικά προκαθορισμένα πρότυπα στα οποία, κάποιοι «άλλοι», «διαφορετικοί» πρέπει να αποκλειστούν. Η υπευθυνότητα όλων μέσα σε ένα ευρύ πλαίσιο θα διαμορφώσει μια διαπολιτισμική εκπαίδευση, όπου όλες οι ομάδες θα συμμετέχουν και θα διαμορφώνουν τις νέες εξελίξεις και όπου άτομα διαφοροποιημένα γλωσσικά και πολιτισμικά έχουν ρόλο και ευθύνη για τον τρόπο ζωής τους και την προβολή της εθνικής και πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας.

Η διαπολιτισμική προσέγγιση μέσα από το μοντέλο συμμετοχής

Το μοντέλο της συμμετοχής ανάμεσα σε σχολείο, οικογένεια και κοινότητα αναγνωρίζει την ύπαρξη τόσο κοινών όσο και συμπληρωματικών ρόλων για τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς, καθώς επίσης την αξία τόσο των κοινών προσπαθειών όσο και των ιδιαίτερων συνεισφορών και υποστηρίζει την επαναδιαπραγμάτευση των παραδοσιακών σχέσεων ανάμεσα στους γονείς και τους εκπαιδευτικούς, την οικογένεια και την κοινότητα, τους γονείς και τα παιδιά, μέσα από την εμπλοκή και τη δράση όλων των παραπάνω παραγόντων σε ένα πλαίσιο σχέσεων που δεν θα είναι ιεραρχικές.

Η διαπολιτισμική προσέγγιση, επειδή αναγνωρίζει αφενός ότι οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στις σχέσεις των γονέων με το σχολείο έχουν κοινωνικές και πολιτισμικές βάσεις και αφετέρου ότι η ίδια η οργάνωση και η πρακτική του σχολείου προδιαγράφει το είδος των σχέσεων που αυτό έχει με την οικογένεια και την κοινότητα, υιοθετεί το παραπάνω μοντέλο συμμετοχής, θεωρώντας ότι τηρεί τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των στόχων της. Μέσα από τη διαπολιτισμική προοπτική, οραματιζόμαστε το νέο γενικό πλαίσιο, μια κοινότητα που μαθαίνει και οδηγείται από εκπαιδευτικούς, διευθυντές, γονείς και μαθητές, μέσα στην οποία ο διάλογος και η συμμετοχική έρευνα αποτελούν κανόνα.

Οφέλη από το μοντέλο συμμετοχής

Αρκετοί είναι οι λόγοι που μπορεί να επικαλεστεί κανείς για τη συμμετοχή της οικογένειας και της κοινότητας στην ουσιαστική εκπαιδευτική διεργασία. Σχετικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι η συμμετοχή της οικογένειας και της κοινότητας στα εκπαιδευτικά δρώμενα αποτελεί μια δυναμική διαδικασία που μπορεί:

- Να βελτιώσει την επίδοση και την κοινωνική συμπεριφορά των μαθητών,
- Να αναπτύξει ένα κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στο προσωπικό του σχολείου και στα μέλη της ευρύτερης κοινότητας,
- Να προσφέρει την απαιτούμενη ώθηση για κοινωνική δράση όλων των φορέων, προϋπόθεση αναγκαία για κάθε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση,
- Να αναγνωρίσει τη διαφορετικότητα των αξιών και των προοπτικών μέσα από τη σχολική κοινότητα,
- Να εφοδιάζει με τρόπους τη συνεργατική επίλυση των προβλημάτων,
- Να αυξήσει τη δυνατότητα μάθησης και σωστής παιδείας για όλους τους μαθητές.

Το συμμετοχικό μοντέλο για τους παλιννοστούντες και αλλοδαπούς μαθητές

Στην περίπτωση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών είναι ιδιαίτερα σημαντικό να μην παραλειφθεί ο οικογενειακός παράγοντας, από τη στιγμή που αντιπροσωπεύει μια

συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτιστική κατάσταση, η οποία διαφέρει από το αντίστοιχο υπόβαθρο των γηγενών καθηγητών. Έτσι λοιπόν, το οικογενειακό περιβάλλον, που αποτελεί και τον πρώτο φορέα κοινωνικοποίησης του παιδιού, πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και στις πιο συγκεκριμένες του όψεις: αυτό σημαίνει, ότι οι καθηγητές δεν πρέπει απλά και μόνο να ενημερώνονται για την κουλτούρα της χώρας προέλευσης του μαθητή. Αντίθετα, καθίσταται απαραίτητη η γνωριμία και η ουσιαστική επαφή με την καθημερινή ζωή των μαθητών, κάτι που δεν επιτυγχάνεται μόνον μέσα από συναντήσεις, συζητήσεις, ακόμα και από κοινές δραστηριότητες. Δεν πρόκειται για μια περίπτωση τυπικής εξερεύνησης του παιδικού περιβάλλοντος, αλλά για μια αναγνώριση των υπαρκτικών χαρακτηριστικών του παιδιού (των αξιών, των πεποιθήσεων, των συνηθειών, κ.ά.).

Οι περισσότεροι γονείς αποζητούν την επιτυχία των παιδιών τους κατά τη σχολική τους πορεία. Τα σχολεία μπορούν να δουλέψουν για τη δημιουργία ενός τέτοιου σχολικού περιβάλλοντος, το οποίο θα στοχεύει στη γνώση μέσα από την κατανόηση της οικογένειας και της κοινότητας στις οποίες εντάσσεται κάθε μαθητής. Το γεγονός ότι τα σχολεία έρχονται πολλές φορές σε αντιπαράθεση με τις οικογένειες και τις κοινότητες προέλευσης των μαθητών, αυτό μπορεί να αποξενώσει τους μαθητές από τις οικογένειες και τις κοινότητές τους και να προκαλέσει άγχος και σύγχυση. Και είναι αυτονόητο πως τα παιδιά μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία μπορούν να διαμορφώνουν ένα ευρύτερο πλαίσιο κατανόησης της ζωής, βασισμένο στα ατομικά τους ενδιαφέροντα και τις προσωπικές τους εμπειρίες. Μεγαλώνουν και αναπτύσσονται σε διαφορετικού είδους συλλογικότητες που εκτείνονται από την οικογένεια, την ομάδα των συνομηλίκων, τη σχολική εργασία και φθάνουν και σε άλλους φορείς κοινωνικοποίησης, συμπεριλαμβανομένων και των μέσων ενημέρωσης. Ωστόσο, χωρίς τη συμμετοχή των γονέων και της οικογένειας, οι στενές εθνικιστικές αντιλήψεις είναι πολύ πιθανό να ενισχύονται και να αναιρέσουν ή να υπονομεύσουν το έργο του σχολείου. Έχοντας ως απώτερο στόχο τη δημιουργία ενός αρμονικού περιβάλλοντος μεταξύ σχολείου, οικογένειας και κοινότητας, οι δάσκαλοι καλούνται να κατανοήσουν την εξωσχολική ζωή των μαθητών τους, να είναι ενήμεροι για τις εκπαιδευτικές προσδοκίες των γονέων για τα παιδιά τους, να γνωρίζουν το μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας, ποιες γλώσσες χρησιμοποιούνται στο σπίτι, τις αξίες και τις νόρμες της οικογένειας και της κοινότητας, όπως επίσης και τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά μαθαίνουν από τα σπίτια και τις κοινότητές τους.

Είναι βέβαιο ότι οι καθηγητές που γνωρίζουν τους γονείς των παλινοσοτούντων και των αλλοδαπών μαθητών, τους αντιμετωπίζουν με περισσότερο σεβασμό και αντιδρούν θετικότερα απέναντι στα παιδιά τους, γιατί θεωρούν ότι η ενεργός συμμετοχή των γονέων δηλώνει ενδιαφέρον για συνεργασία με στόχο την πρόοδο των μαθητών. Πολύ συχνά επίσης, οι δάσκαλοι πιστεύουν ότι οι γονείς που δεν εμπλέκονται στην σχολική κοινότητα δεν πιστεύουν και δεν εκτιμούν ιδιαίτερα την εκπαίδευση. Προσπάθεια δική τους είναι να τους πείσουν για την αξία του σχολείου, το ρόλο τους και να τους μετακινήσουν από την εκτίμηση της απαξίας της εκπαίδευσης. Άλλωστε, η πρόοδος των μαθητών που προκύπτει από τη συνεργασία γονέων – εκπαιδευτικών μπορεί να ενδυναμώσει τόσο το πνεύμα επαγγελματισμού των εκπαιδευτικών όσο και την επίγνωση των δεξιοτήτων των γονέων. Η σχέση συνεργασίας ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς και γονείς αυξάνει την καλή θέληση των γονέων και προάγει θετικότερες ενδοκοινωνικές σχέσεις.

Ένα ζήτημα που προκύπτει κατά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του πλάνου συνεργασίας ανάμεσα σε οικογένειες και σχολεία αφορά τον βαθμό αποτελεσματικότητας της επικοινωνίας του σχολείου με τους γονείς, οι οποίοι έχουν ένα διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Η επικοινωνία με τις οικογένειες όσον αφορά στην πρόοδο των παιδιών τους ήταν πάντα ένα ευαίσθητο και συναισθηματικά φορτισμένο σημείο, όπου η παρουσία της διακριτικότητας και της εμπιστοσύνης μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο.

Η θέση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα σε σχέση με το ρόλο της τοπικής κοινωνίας

Το θέμα της συμμετοχής και της ευθύνης της τοπικής κοινωνίας απασχόλησε έντονα και τη Διεθνή Επιτροπή για την Εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα (υπό την Προεδρία του Jacques Delors). Σύμφωνα με την Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής, η επίτευξη υψηλού δείκτη

φοίτησης στο σχολείο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αξία που αποδίδει η τοπική κοινωνία στην εκπαίδευση. Εκεί όπου η εκπαίδευση εκτιμάται ιδιαίτερα και έχει έντονη ζήτηση, η κοινότητα που την περιβάλλει συμμερίζεται συνήθως και υποβοηθά την αποστολή και τους στόχους του σχολείου. Για το λόγο αυτό, πρέπει να ενθαρρύνουμε και να υποστηρίξουμε το ρόλο των τοπικών κοινοτήτων. Η εκπαίδευση πρέπει να γίνεται αντιληπτή από την κοινότητα ως μια δραστηριότητα που έχει πρακτικές εφαρμογές στις ανάγκες και στις προσδοκίες των ανθρώπων. Εκεί όπου υπάρχει απροθυμία εκ μέρους των γονέων να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο, η τοπική κοινότητα θα πρέπει να ασχοληθεί ιδιαίτερα με την αξιολόγηση των σχετικών αναγκών και να προσπαθήσει να αντιστρέψει το κλίμα της άρνησης. Μπορεί να αναπτύξει ευρύ κοινωνικό διάλογο με τις τοπικές αρχές και τις άλλες ενδιαφερόμενες ομάδες (με τη βοήθεια των Μ.Μ.Ε., με συζητήσεις στην κοινότητα, κτλ.) και να αξιοποιήσει για το σκοπό αυτό την επιμόρφωση των γονέων, κυρίως, αλλά και των δασκάλων. Έτσι, η τοπική κοινότητα θα συνειδητοποιήσει τις προϋποθέσεις που είναι απαραίτητες για τη δική της ευημερία και ανάπτυξη. Οι κρατικές επιχορηγήσεις για την υποστήριξη των προσπαθειών των τοπικών κοινοτήτων για αυτοβελτίωση και αυτοοργάνωση έχουν αποδειχθεί πιο αποτελεσματικές από τις ενέργειες που επιβάλλονται από την κεντρική διοίκηση.

Σύμφωνα με την Έκθεση, μια μορφή συμμετοχής της κοινότητας μπορεί να είναι η χρήση ή η ίδρυση κοινοτικών κέντρων, όπου μπορούν να οργανωθούν όλων των ειδών οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες, όπως εκπαίδευση γονέων, εκπαίδευση για την εξάλειψη φαινομένων κοινωνικού και φυλετικού ρατσισμού, κτλ. Σε τελική ανάλυση, η ενίσχυση της συμμετοχής της τοπικής κοινότητας θα πρέπει να οδηγήσει σε μεγαλύτερη ζήτηση υπηρεσιών και ταυτόχρονα στην καλύτερη κατανόηση του τι μπορούν να προσφέρουν οι υπηρεσίες αυτές. Κάτω από κατάλληλες συνθήκες, και με τη στήριξη του κράτους, οι μέθοδοι για συμμετοχή της κοινότητας μπορούν να φέρουν αποτελέσματα.

Συνεπώς, η συμμετοχή της κοινότητας στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα στο επίπεδο της βασικής εκπαίδευσης, πρέπει να συμβαδίζει με το αίσθημα ευθύνης και την έντονη δραστηριότητα εκ μέρους του κράτους. Η συμμετοχή αυτή μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, αν θέλουμε όλες οι κοινότητες να παρέχουν εξίσου στα παιδιά τους τη δυνατότητα να απολαμβάνουν ποιοτική εκπαίδευση.

Αντί επιλόγου

Η αλήθεια είναι ότι στην ελληνική πολυπολιτισμική πραγματικότητα το θέμα της συμμετοχής / συνεισφοράς των γονέων των παλινοστούντων και αλλοδαπών μαθητών έχει απασχολήσει ελάχιστα όλους όσοι εμπλέκονται με την εκπαιδευτική διαδικασία και διδασκαλία. Το διαπολιτισμικό σχολείο βλέπει την εκπαίδευση των παιδιών ως κοινή ευθύνη του σχολείου, της οικογένειας και της τοπικής κοινότητας. Η ανάπτυξη μιας σοβαρής σχέσης ανάμεσα στους φορείς αυτούς αποτελεί προτεραιότητα του διαπολιτισμικού σχολείου, το οποίο έχει υποχρέωση να διαμορφώσει σχέσεις δημιουργικής μεταξύ τους συνεργασίας. Αυτό σημαίνει αναγνώριση της σημαντικής θέσης των τοπικών φορέων στη σχολική ζωή, στην οποία και ενθαρρύνονται να συμμετέχουν δραστήρια, και αξιοποίηση της εμπειρίας των γονέων και της ευρύτερης κοινότητας σε κάθε προσπάθεια αναβάθμισης του προγράμματος διδασκαλίας στο σχολείο. Έτσι, η συμμετοχή της οικογένειας και του σχολείου μπορεί να ενθαρρύνει, να υποστηρίξει και να προσφέρει δυνατότητες συνεργασίας ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς, γονείς και μέλη της κοινότητας, με απώτερο στόχο την πρόοδο τόσο των παλινοστούντων και αλλοδαπών όσο και των γηγενών μαθητών. Δεν ξεχνάμε ότι θέματα που αφορούν στις σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες είναι ιδιαίτερα πολύπλοκα. Η αντιμετώπιση των διακρίσεων, της ξενοφοβίας και του ρατσισμού στην εκπαίδευση απαιτεί μια πολυθεσμική προσέγγιση, επειδή το σχολείο από μόνο του δεν μπορεί να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα. Από μόνο του το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις, έχει ωστόσο τη δυνατότητα και την υποχρέωση να συμβάλει στη δημιουργία μιας πιο δίκαιης κοινωνίας. Το σχολείο δεν μπορεί να «λύσει» το πρόβλημα της ανισότητας και των διακρίσεων στην κοινωνία μας. Μπορεί όμως σε συνεργασία με θεσμούς, όπως η οικογένεια και η κοινότητα, να συνεισφέρει στον παραμερισμό των στερεοτύπων, των προκαταλήψεων

και των διακρίσεων, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο δομών και θεσμών της κοινωνίας και της πολιτείας. Οι ποικίλοι παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται με τις μαθησιακές καταστάσεις που έχει να αντιμετωπίσει ένα διαπολιτισμικό σχολείο, υπαγορεύουν την ανάγκη μιας ευέλικτης οργάνωσης. Μιας οργάνωσης που θα επιτρέπει σε εκπαιδευτικούς, γονείς και μέλη της κοινότητας να συμβιώνουν σε ένα αρμονικό πολυπολιτισμικό περιβάλλον και να διαμορφώνουν τη δομή και τη λειτουργία της εκπαιδευτικής πολιτικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- CLARK, C. S. (1995), "Parents and Schools", *CQ – Researcher*, 5(3), σσ.5169.
- COMER, J. (1988), «Educating poor minority children», *Scientific American*, 259(5), σ.4248.
- COUNCIL OF EUROPE. (1981), *The education of the children of migrant workers in Europe: intercultural and teacher training*, Strasbourg.
- DYSON, A. H. & GENISHI, C. (eds.) (1994), *The need for story: cultural diversity in classroom and community*, National Council of Teachers of English, Urbana, IL.
- HARRISON, B. (1993), «Building our house from the rubbish tree: Minority directed education», στο Jacob, E., and Jordan, C., (eds.) *Minority education: anthropological perspectives*, Ablex, Norwood, N.J.
- HENDERSON, A. (1987), *The evidence continues to grow: Parent involvement Improves Student Achievement*, National Committee for Citizens, Columbia, MD.
- LAMBERT, L. ET AL. (1996), *Who will save our schools? Teachers as constructivist leaders*, Corwin Press, Inc., California.
- LEICHTER, H.J. (1997), «Learning from families», στο Sinclair, R. L., & Ghory, W., J., (eds.), *Reaching and Teaching All Children – Grassroots Efforts That Work*, Corwin Press, Inc., Thousand Oaks, California.
- LEICHTER, H. J., (ed.) (1979), *Families and communities as educators*, Teachers College Press, New York.
- LEICHTER, H. J. (1996), «Creative intelligence of families: bridges to school learning», *Equity and Excellence in Education, The University of Massachusetts School Of Education Journal*, 29(1), σσ.7785.
- MC GEE BANKS, C., A. (1997), «Parents and Teachers: Partners in School Reform», στο Banks, J., A., and Mc Gee C., A., Banks, (eds.), *Multicultural Education – issues and perspectives*, Allyn and Bacon.
- MODGIL, S. ET AL. (1997), *Multicultural Education, the interminable debate*, επιμ: ΖώνιουΣιδέρη, Α., και Χαραμής, Π., Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- UNESCO – Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα, υπό την προεδρία του Jacques Delors: *Εκπαίδευση – Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της*, μτφρ. Ομάδα εργασίας του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, Gutenberg, Αθήνα 1999.
- WOOD, R. (1997), «Seeing the world as others see it», *Liberal Education*, 73, σ. 29.